

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

ישראלים הוא כתב עת שפיט לביכורי מחקר הרואה אור פעם בשנה ומשמש בימת פרסום דו־לשונית, בעברית ובאנגלית, למאמרים של חוקרות וחוקרים צעירים (תלמידות ותלמידי מחקר ומי שטרם עברו חמש שנים מיום אישור עבודת הדוקטורט שלהן) העוסקים בחקר ישראל והציונות.

ישראלים ISRAELIS

כתביעת לביכורי מחקר בלימודי ישראל
A Multidisciplinary Bilingual Periodical

כרך 10

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורד: עדי שרצר
מערכת: טליה גורודס, צחי (יצחק) סלייטר, לאונל קארסיקי,
תמיר קרקסון, דקל שי שחורי
ליווי אקדמי: פרופ' אבי בראלי

עריכת לשון: יעל אופיר, הרצליה אפרתי, ריית דלויה, גיל עמית
הגהות: הדס בלום
עריכת לשון באנגלית: דוד סימר
הגהות באנגלית: תם פררו
סדר ועימוד: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
ריכוז עריכה: הדס בלום
הבאה לדפוס: סמדר רוטמן

ISSN 2225-7640

תשפ"א © 2021

כל הזכויות שמורות, תשפ"א
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

נדפס בישראל

תוכן העניינים

		עברית
	בפתחו של הגיליון העשירי	7
	מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי	
9	שמואל בהט הפולמוס במדינת ישראל על מעמדם של הזרמים היהודיים הלא אורתודוקסיים בכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים	
36	רוני צורף בית הכנסת, הכותל המערבי והמאבק המגדרי: 'אוסף גילדת הנשים' של ג'קלין ניקולס בסבך הלאומיות והחילון	
70	רועי אירני 'שכרן בִּדְן': ראשית המאבק הפמיניסטי על מגרש הכדורסל בישראל	
96	עידית חזות התנועה להפצת התורה: חרדים לעיירות פיתוח	
128	ברק בריזוהר 'נגדע הארז': סיקור מותו של בנימין זאב הרצל בעיתונות העברית	
157	אלונה הורנשטיין ויוסי גולדשטיין יחסם של ראשי הצבא לשטחי הגדה המערבית וירושלים לפני מלחמת ששת הימים: בין קבלת המציאות לרצון הלב	
184	משדה המחקר: תמיר קרקסון ללמד על ישראל במערב התיכון	
199	תקצירי המאמרים	
206	רשימת משתתפים	
		<hr/>
	בפתחו של הגיליון העשירי	207
	מדור מיוחד: ישראל והעולם היהודי (המשך)	
209	גיל ריבק ישראלים ממאדים, יהודי ארצות הברית מנוגה? הבדלים תרבותיים ויריבות ביחסם של יהודי ארצות הברית כלפי ישראל	
237	תקצירי המאמרים	
245	רשימת משתתפים	

משדה המחקר

ללמד על ישראל במערב התיכון

תמיר קרקסון

בשני העשורים האחרונים גדל והולך מספר החוקרים והחוקרות הישראלים שנוסעים לאחר סיום הדוקטורט באוניברסיטה ישראלית להשתלם בתחום 'לימודי ישראל' (Israel Studies) באוניברסיטאות צפון-אמריקניות וללמד בהן קורסים. כך נפגשים שני מכפילים: התכניות של מכון ישראל (Israel Institute) ותכניות מטעם מרכזים ללימודי ישראל באוניברסיטאות המעוניינות בחוקרים ישראלים שיתרמו מידיעותיהם המחקריות ואף מניסיון חייהם כישראלים; והצורך העז של מסיימי דוקטורט ישראלים להשתלם בפוסט-דוקטורט בחוץ-לארץ כדי להעלות את סיכוייהם בהתמודדות על משרה אקדמית בישראל או לפתוח אפיקי תעסוקה מחוצה לה.

הזמינות המסוימת של אפשרויות כאלה, בוודאי עד משבר הקורונה, מושכת אליהן לא רק חוקרים שתחום התמחותם העיקרי הוא לימודי ישראל במובנם המצומצם (בעיקר אחרי 1948), אלא גם כאלה שלימודי ישראל הם תחום עיסוק נוסף או משיק שלהם. לא פעם אוניברסיטאות בצפון אמריקה מעוניינות דווקא בחוקרים שיש ביכולתם לשבור את המסגרות הבין-תחומיות או הפנים-תחומיות ולהציע בד בבד קורסים בתחומים אחרים.

בשנים האחרונות פורסמו כמה מחקרים וסקירות על לימודי ישראל באוניברסיטאות בצפון אמריקה.² הדברים שיובאו כאן אינם מתיימרים להיות

* מסה זו היא גרסה מעובדת ומורחבת של הרצאה שנישאה בסמינר השנתי של פורום של המכון לחקר הציונות וישראל באוניברסיטת תל אביב. הסמינר התקיים במכון בן-גוריון בנגב (קריית שדה-בוקר, 1-2 ביולי 2019). המסה מוקדשת לפרופ' אניטה שפירא עם הגיעה לגבורות ובחירתה כחברת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. אני מודה למשתתפי הסמינר, לחברי מערכת 'ישראלים', לרעייתי רבקה קרקסון ולעמיתיי כליל אנסי, אלדד בן-אהרון, עדי לבני ואשר לובוצקי על הערותיהם המועילות.

1 <https://israelinstitute.org>. כל הקישורים הנזכרים אוזרו ב-9.2019.

2 ראו: Annette Koren, Janet Krasner Aronson, and Leonard Saxe, 'Teaching Israel at American Universities: Growth, Placement, and Future Prospects', *Israel Studies*, 18, 3 (2013), pp. 158-178; Brent E. Sasley, 'Thinking

מחקר אקדמי נוסף בתחום הזה, ובמקום זאת אבקש לתאר כאן את חוויותיי כחוקר המתמחה בהיסטוריה חברתית ותרבותית של יהודי ארצות האסלאם במאות ה-18-20, כאשר נסעתי להרצות בתחום לימודי ישראל באוניברסיטה במערב התיכון האמריקני. בכך אבקש לשתף עם הקוראים את הזווית האישית שלי בנוגע לתופעה הרחבה של הוראת לימודי ישראל בצפון אמריקה.

קמפוס אוניברסיטת אינדיאנה בבלומינגטון

את התכנית ללימודי יהדות באוניברסיטת אינדיאנה (The Robert A. and Sandra S. Borns Jewish Studies Program) ייסד לפני כיוכל שנים פרופ' אלווין רוזנפלד, חוקר מרכזי של תופעת האנטישמיות. התכנית מונה כיום כעשרה חברי סגל שרובם חברים בתכנית ללימודי יהדות ובה בעת בחוג נוסף, והיא נחשבת לאחת הבולטות בצפון אמריקה. את מרכז 'עולמות' (Olamot) לשיתוף פעולה עם ישראל, שהוא חלק מהתכנית ללימודי יהדות, ייסד ב-2017 פרופ' נועם זודף. לאחר מכן ניהל אותו פרופ' ג'ייסון מוכטריאן וכיום מנהלת אותו פרופ' עירית דקל. בדף השער של אתר המרכז צוינו מטרותיו במפורש:

[...] למרכז 'עולמות' משימה ייחודית – לתמוך בחילופים עם חוקרים ישראלים. תכנית החוקרים האורחים שלנו מביאה מרצים מאוניברסיטאות ישראליות לאוניברסיטת אינדיאנה למשך סמסטר אחד כדי ללמד ולהשתתף באופן פעיל בקהילה האקדמית שלנו [...]. באמצעות פעילותנו אנו מבקשים לחזק את הקשרים בין חוקרים אמריקנים לישראלים – תוך כדי טיפוח שיח ביקורתי ותמיכה בגיוון נקודות המבט בקרב הקהילה האקדמית הישראלית.³

בהיותי עמית במרכז עולמות, התגוררנו רעייתי ואני במחצית הראשונה של 2019 בבלומינגטון, אינדיאנה – עיירה אוניברסיטאית טיפוסית שבה מתגוררים לצד תושבי המקום בעיקר סטודנטים, חברי סגל ומקומיים נוספים המתפרנסים בחלקם הגדול מאספקת שירותים לאוניברסיטה. אינדיאנה היא מדינה מנומנת יחסית, בוודאי לעומת ישראל. היא נחשבת למדינה 'מתנדנדת', הנוטה בדרך כלל לרפובליקניות (סגן נשיא ארצות הברית היוצא, מייק פנס, כיהן קודם לכן כמושל אינדיאנה). כמו מדינות אחרות

Comparatively about Israel', *Israel Studies Review*, 35, 1 (2020), pp. 100-108. ראו גם: Naomi Sokoloff, 'Teaching Hebrew Literature in Translation', *AJS Perspectives* (Winter 2004), pp. 14-15. <https://olamot.indiana.edu> התרגום שלי. 3

שער הכניסה לאוניברסיטה ביום מושלג
מתוך דף הפייסבוק של אוניברסיטת אינדיאנה ובאדיבותה

במערב התיכון, הרפובליקנים של אינדיאנה מתונים בדרך כלל, והם אינם אלה שאפשר לפגוש בדרום העמוק, כשדגלי הקונפדרציה מעטרים את מכוניותיהם (כפי שהבחנו לאורך מסענו בדרכים לטנסי ולג'ורג'יה). כמו ערים אוניברסיטאיות רבות אחרות, בלומינגטון היא מעוז ליברלי ותושביה תומכים בעקביות במפלגה הדמוקרטית. למרות הנטייה שמאלה, הרושם הכללי מהאוניברסיטה ומסביבתה הוא של מקום שהוא במופגן לא פוליטי במיוחד, ואין בו זכר ל'תרבות נגד' סטודנטאילית.

בקמפוס לומדים כ־5,000 סטודנטים יהודים, כעשירית מהתלמידים.⁴ עם זאת, רובם הגדול אינם מעורבים בחיים היהודיים. כמה מאות סטודנטים מעורבים במרכז 'הלל' או בבית חב"ד, לרוב במינונים נמוכים ובמועדים מרכזיים בלבד. כך, בארוחות השבת במרכז הלל, שבהן נכחתי בקביעות, משתתפים בדרך כלל עשרות ספורות של סטודנטים. בעיר יש גם קהילה ליברלית ('בית שלום'), שהגיל הממוצע של חבריה וחברותיה מזכיר את

4 אלה כמובן הערכות ולא נתונים סטטיסטיים קשיחים, לנוכח מורכבות ההגדרה של 'מיהו יהודי'. לנתונים ראו: אתר הלל של אוניברסיטת אינדיאנה. ב־2017 דורגה אוניברסיטת אינדיאנה במקום התשיעי בארצות הברית במספר הסטודנטים היהודים הלומדים בה. ראו: שם.

זה שבמועדון גולף. הקהילה האורתודוקסית בעיר זעירה (לא יותר מכמה עשרות), וגם הקהילה הישראלית בעיר מצומצמת בהיקפה – כ־100-200 נפש, רובם תלמידי מחקר, מרצים ופנסיונרים של האוניברסיטה או בני ובנות זוגם.⁵ באזור ובקהילה שקטים כאלה ובמציאות כה לא טעונה אין תמה שתנועת החרם על ישראל (BDS) עדיין לא הגיעה לקמפוס האוניברסיטה. בקמפוס אין פעילים אנטי־ישראלים רבים, אבל יש מיעוט קטן מקרב הסטודנטים שמגדיר את עצמו פרו־פלסטיני ומקיים מחאות נגד השליטה הישראלית בשטחים. את הקו הביקורתי ביותר כלפי ישראל בקמפוס מוביל ארגון 'J Street' המצהיר על עצמו כציוני שאינו משתייך לשמאל הרדיקלי; הפרט הזה כשלעצמו מעיד על היעדרם של קולות רדיקליים יותר מהקמפוס.⁶

הוראה בתחום לימודי ישראל

בסמסטר האביב – כינוי אירוני למדי לתקופה המתחילה במזג אוויר של מינוס 20 מעלות צלזיוס – לימדתי שני קורסים: האחד, 'Zionism and the State of Israel', עסק בהגות הלאומית היהודית לתולדותיה – מתקופת ההשכלה, דרך 'מבשרי הציונות' וכלה בהוגים כמו פינסקר, הרצל, אחד העם, ז'בוטינסקי ואחרים. כ־15 התלמידים בקורס זה, רובם יהודים, היו לקראת סוף התואר הראשון, והם באו בדרך כלל מחוגים סמוכים (היסטוריה, מדע המדינה, לימודי יהדות) ועם רקע נרחב יחסית. כחוקר של יהדות ארצות האסלאם, הרואה חשיבות חברתית וחינוכית בהנכחת מורשתה ההיסטורית של יהדות זו – מורשת שעד לא מכבר נדחקה לשולי ההיסטוריוגרפיה והזיכרון הקיבוצי היהודיים בכלל והישראליים בפרט – ביקשתי לדון בקורס גם במחשבה לאומית־יהודית ספרדית.⁷ היקף

5 אני מודה לעמיתי אשר לובוצקי על שסיפק לי אומדנים אלה.

6 בנובלה 'המורה לעברית', הפותחת קובץ נובלות בשם הזה, מתוארת חווייתה הבדיונית של מורה לעברית בתכנית ללימודי יהדות בקמפוס מערב־תיכוני טיפוסי – שלו קווי דמיון רבים לזה של אוניברסיטת אינדיאנה בבלומינגטון. ראו: מאיה ערד, 'המורה לעברית', המורה לעברית, חרגול, תל אביב 2018, עמ' 7-70.

7 ב־2016 זכיתי להימנות עם חברי ועדת המשנה להיסטוריה שלידי 'ועדת ביטון להעצמת הזהות של יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך' (בראש ועדת המשנה עמד פרופ' אהרן ממן). לאחר שדו"ח הוועדה ראה אור פרסמנו – שלושה מחברי הוועדה – את עמדתנו בנוגע לחשיבות ההנכחה של יהדות ארצות האסלאם בהיסטוריוגרפיה וביזכרון הקיבוצי. ראו: אביעד מורנו, דוד ג'ג' ותמיר קרקסון, 'נקודת רתיחה בשיח הערתי: מבט מבפנים על דו"ח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך', הארץ, תרבות וספרות, 22.7.2016.

המחקר על הנושא הזה מצומצם יחסית, ולשם הדיון בו נדרשתי לתרגם בעצמי מקורות ראשוניים לאנגלית. עצם קיומה של הגות כזאת הפתיע לחלוטין את הסטודנטים בקורס, אך נראה כי הוא עשוי להפתיע גם סטודנטים ישראלים. הקורס הזה היה תענוג צרוף בעבורי; לימדתי סטודנטים שרובם ככולם הקפידו לקרוא ולהתכונן, ושבמהלך השיעורים ניהלו דיונים היסטוריים והגותיים ערים. אבקש להתמקד כאן בקורס האחר, שכותרתו 'Israel: History, Society, Culture'. בקורס השתתפו 35 תלמידות ותלמידים, כמעט כולם יהודים, שרובם ביקרו בישראל כחלק מפרויקט 'תגלית'.⁸ כל התלמידים בקורס היו בראשית לימודיהם, בדרך כלל בשנה הראשונה לתואר; רובם ככולם לא למדו לתואר במדעי הרוח (או בתחומים אחרים המשיקים במישרין לקורס), אלא למדו תארים מכלל תחומי הדעת בקמפוס (למשל מדעים, כלכלה או משאבי אנוש) ולקחו את הקורס במסגרת המקבילה 'אבני פינה' באוניברסיטה העברית, שהיא כמובן רחבה יותר מכיוון שעל פי התקן האמריקני לומדים ארבע שנים לתואר ראשון (להבדיל משלוש שנים, בדרך כלל, בישראל).⁹ מקצת התלמידים בקורס השקיעו והשתתפו, אך אחרים לא השתתפו כלל, וניכר כי לרוב לא קראו את החומר.

את האתגר של הוראת קורס על ישראל לפני קהל תלמידים כמעט חסרי רקע, שלפני הקורס לא תמיד ידעו למקם את ישראל על המפה, יכולתי לצלוח קודם כול בזכות ספר היסוד של אניטה שפירא, **ככל עם ועם** (2014), העוסק בתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה (1882), ובתולדות מדינת ישראל עד העשור הראשון של המאה ה-21.¹⁰ זהו אינו ספר

8 במאמר מוסגר אציין כי לפרויקט 'תגלית' יש מעמד מרכזי במרכז הסטודנטיאלי הלל, המארגן בין היתר את הנסיעות של תגלית מטעם הקמפוס. הגיוס לפרויקט תגלית נעשה בין השאר באמצעות כרזת פרסומת עם ניחוח אוריינטליסטי, שבה מופיעה תמונה של גמל, ויהודי הקמפוס מתבקשים לבוא לישראל כדי 'למצוא את השבט שלהם' (find your tribe).

9 על פי אתר האינטרנט של התכנית, 'אבני פינה היא תכנית אקדמית להרחבת אופקים, המאפשרת לתלמידי האוניברסיטה העברית להיחשף למגוון תחומי ידע שאינם כלולים בתחומי הלימוד העיקריים לתואר. מדובר במסורת ארוכת שנים הנהוגה ברבות מהאוניברסיטאות בעולם ומובאת כעת, גם אם בצורה מוקטנת, לסטודנטים שלנו'. ראו: <https://ap.huji.ac.il/>.

10 אניטה שפירא, **ככל עם ועם: ישראל 1881-2000**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ד. לגרסה באנגלית של הספר ראו: Anita Shapira, *Israel: A History*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2012. הספר חובר בעברית, ראה אור תחילה בתרגום לאנגלית ולאחר מכן פורסם בעברית.

היסוד היחיד ללימודי ישראל באנגלית: מלבדו פורסמו, למשל, ספריהם של מיכאל ברנר, הווארד מ' סאצ'ר וקולין שינדלר.¹¹ ואולם, בחרתי להשתמש בספרה של שפירא בעקבות ההיכרות שהייתה לי עמו, בידיעה שהוא בהיר, נהיר ונגיש יחסית. זאת ועוד, כמי שבא לאינדיאנה לזמן קצוב על ה'טיקט' של הישראלי, העדפתי להשתמש בחיבור של חוקרת ישראלית. ביקשתי לשלב בהוראתי את חוויותי כישראלי, בן לישראלים ונכד לעולים, והנחתי שמרכז 'עולמות' אף ציפה ממני לעשות זאת – הנחה שנתבררה כנכונה; לפיכך, שימוש בספר יסוד של חוקרת ישראלית ולא של חוקר זר קירב את הדיון לפן האישי שביקשתי להעביר לתלמידים.

ספרה הכוללני והמקיף של שפירא כתוב בתמציתיות ובלשון בהירה, וכך הוא מקל על הוראת קורס מבוא בלימודי ישראל, גם לפני סטודנטים לא ישראלים נטולי רקע. בהקדמה לספרה כתבה שפירא:

הכוללנות של הספר מתבטאת בכך שהוא מנסה להציג תמונה מאוזנת בין המרכיבים השונים של ההיסטוריה. בדרך כלל נוטים ההיסטוריונים לספר את תולדות המהפכים המדיניים, המלחמות וההתפתחויות ביחסים בין היהודים לערבים בארץ ישראל ובין היהודים למדינות ערב. אני ניסיתי להציג כאן תמונה שבה יהיה מקום נכבד גם לתרבות, לחברה ואפילו לכלכלה. כך, למשל, בהיסטוריה זו תולדות ישראל כמדינת הגירה חשובות לא פחות מן המלחמות שבהן שזורות תולדותיה, המשמשות נקודות ציון טבעיות המחלקות אותה לתקופות משנה.¹²

דוגמה מובהקת לאותה כוללנות של הספר היא הנטייה של שפירא להימנע מהתייחסות אישים מסוימים בדיונה על אירועים מובחנים ועל תופעות כלליות: 'נאום הצ'חצ'חים' של בגין נישא בעקבות 'דבר שטות שאמר בדרך', ולא דודו טופז;¹³ רבין נרצח על ידי 'מתנקש', ולא על ידי יגאל עמיר;¹⁴ וכך התייחסה שפירא גם ליונה אברושמי, לברוך גולדשטיין ולאחרים. גישה זו מאפשרת לקורא חסר הרקע שלא לסטות מהנושא העיקרי, להתבלבל ולטבוע

11 Michael Brenner, *Zionism: A Brief History*, Markus Wiener, Princeton 2003; Howard M. Sachar, *A History of Israel: From the Rise of Zionism to Our Time*, A. A. Knopf, New York 2010; Colin Shindler, *A History of Modern Israel*, Cambridge University Press, Cambridge 2013

12 שפירא, **ככל עם ועם**, עמ' 9.

13 שם, עמ' 345.

14 שם, עמ' 395.

בפרטים שאינם נחוצים לו (לפחות בשלב הזה של הלימוד), וכך למקד את משאביו בהכרת התהליכים המרכזיים והנרטיב הכולל.

שפירא התבססה על מגוון מקורות ראשוניים ומשניים, ותיבלה את הספר בצייטוטים רבים מספרות זיכרונות ומספרות יפה, המאפשרים לקורא לחוש באופן בלתי אמצעי את רוח התקופות הנדונות. סטודנטית שתיארה את חגיגות כ"ט בנובמבר,¹⁵ והחייל ש'מת לחזור הביתה' ממלחמת לבנון הראשונה עם 'מלא סיפורים לספר וסיפורים שאתה לא רוצה לספר [...]', ואין לך עם מי,¹⁶ הן רק שתי דוגמאות. נרטיבים אישיים אף אפשרו לשפירא להדהד את זיכרון השואה גם לאחר הדיון במשפט אייכמן. היא הביאה את דבריו של חייל שנהרג בקרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים, ושנים אחדות קודם לכן אמר: 'אני רוצה לדעת ששוב לא יביטו עיניים תהומיות מאחורי גדרות החשמל! הם לא יביטו כך רק אם אהיה חזק. אם נהיה כולנו חזקים! [...]' לעולם לא להיות מובלים שוב לטבח'.¹⁷ השואה נזכרה גם בדברים מצוטטים של מנחם בגין על כך ש'האלטרנטיבה למבצע [שלום הגליל] היא טרבלינקה והחלטנו שלא תהיה עוד'.¹⁸ כך קיבלו התלמידים, בעת שעסקנו בשנות השמונים, תזכורות על שנות הארבעים והשישים.

לספרה של שפירא יש זיקה למגמה ההיסטוריוגרפית של 'המשך הארוך' (longue durée).¹⁹ הספר עוסק בתקופה של 120 שנה ויותר, והקורא אף נחשף במבוא לתקופות מוקדמות יותר. גם לאחר מכן מוצגות, למשל, השפעתה של תנועת החסידות על דמות החלוץ ותולדותיה של 'קהילה יהודית גאה ומצליחה' בעיראק.²⁰ כך נוצרה סינרגיה בין כמה תקופות היסטוריות שאליהן מתוודע התלמיד לראשונה.

בהקדמה לספרה הדגישה שפירא כי 'אין זו היסטוריה "אובייקטיבית". זוהי ההיסטוריה כפי שאני מבינה אותה ומפרשת אותה'. היא השתדלה לתת ביטוי בספר לעמדות מגוונות, 'ואולם, אין ספק שטעמי האישי והשקפת עולמי

15 שם, עמ' 94.

16 שם, עמ' 353.

17 שם, עמ' 290.

18 שם, עמ' 348.

19 גישת 'המשך הארוך', שהורחה בעבודתו של פרנאן ברודל (1902-1985) למן אמצע המאה הקודמת, מבקשת לבחון פרקי זמן ממושכים (לעתים של מאות שנים) בתוך מרחב תחום אחד, כדי לנתח שינויים מקיפים בתוך המערכת הנחקרת כולה ולא רק בחלקים ממנה. לדיון בעברית שלא נס לחו על תפיסה זו ראו: עוזי אלידע, 'פרנאן ברודל והחזון הטוטלי-גלובלי', **זמנים**, 21 (1986), עמ' 70-81.

20 שפירא, **ככל עם ועם**, עמ' 129, 207 (בהתאמה).

עיצבו את התמונה המוצגת בספר²¹. ואכן, במקרים רבים כתובים פרקי הספר מנקודת מבטה של תנועת העבודה. כשנדונה העלייה הגדולה, הנרטיב הוא בראש ובראשונה זה של היישוב הוותיק, ולמותר לציין שבשאלת יחסי ישראל-ערב והסכסוך הישראלי-פלסטיני הנרטיב הוא 'ישראלי' מובהק, עם נטייה אל מחנה השמאל הציוני הסוציאליסטי המתון. כמרצה, ניסיתי לאזן את הזווית הזאת באמצעות מאמרים ומקורות ראשוניים נוספים, והצגתי גם נרטיבים אחרים – אלא שה'סובייקטיביות' של הספר הייתה בעיניי גם ליתרון בהוראת קורס בסיסי, שכן באמצעותו נחשפו התלמידים גם לנרטיב הישראלי ההגמוני. אמנם חלקנו מרד בכמה היבטים של הנרטיב הזה – אך מה יהיה שווה מרד בלא היכרות עם מה שאתה מורד בו? כך מונע השימוש בספרה של שפירא בורות בסיסית בנרטיב ההגמוני, שרבים נוטים לפסוח עליו בקורסי היסוד.

הוראת נושא יוצאי ארצות האסלאם בישראל

כאמור, כחוקר אני מתמקד ביהודי ארצות האסלאם ומבקש לקדם את ההיסטוריוגרפיה ואת שימור הזיכרון הקיבוצי של תולדות יהדות זו – הן במאות השנים שלפני קץ הקהילות היהודיות בארצות האלה, והן בעשרות השנים שחלפו מאז קץ הקהילות והקמת מדינת ישראל, במקומות יישובם החדשים של יוצאי ארצות האסלאם בארץ ומחוצה לה. לפיכך, אין תמה כי על אף הנרטיב ההגמוני, בעת הכנת הקורס על ישראל בחרתי לייחד כשליש ממנו ליוצאי ארצות האסלאם, לעלייתם הגדולה, להפיכתם ל'מזרחים' בישראל, למחאותיהם החברתיות ובראשן מחאת 'הפנתרים השחורים' (1971), ולהיווצרותו של 'המעמד הבינוני-המזרחי' בשני העשורים האחרונים.

אדגיש כי ההחלטה לייחד לנושא זה 'רק' כשליש מהקורס שנתבקשתי ללמד על ישראל לוותה בלבטים מרובים: לחקר יהודי ארצות האסלאם והמזרחים בישראל יש חשיבות חברתית-תרבותית עצומה בעיניי גם כשהוא נלמד מחוץ לגבולות ישראל; הכרתי את התחום הרבה יותר טוב מאשר את רוב התחומים האחרים שלימדתי בקורס; ובשנים האחרונות אף התגבש קורפוס מחקרי שלם, בכלל זה מאמרים נגישים באנגלית, שיכול לפרנס בנקל הרבה יותר מקורס אחד כזה. אבל חשתי אחריות כלפי קורפוס הידע הכולל של התלמידים: השמיכה קצרה, ולו הייתי מייחד את מחצית הקורס לנושא המזרחי הייתי צריך לוותר על לפחות אחד משיעורי המבוא העוסק בתולדות היישוב, על שניים מהשיעורים העוסקים במלחמות ישראל, ואולי

אף על השיעור העוסק בזיכרון השואה בישראל.²² לא רציתי לפגוע בהוראת הנושאים האחרים, ובייחוד שליש מהקורס ליוצאי ארצות האסלאם ביקשתי לאזן בין המוטיבציות האישיות שלי ובין אחריותי כמורה.

הפרק על העלייה הגדולה בספרה של שפירא על ישראל הוא בעל חשיבות רבה במסגרת הכללית של ספר היסוד שלה.²³ כפי שהצהירה שפירא בהקדמה, ניכר כי היא השתדלה לתת קול אותנטי לא רק ליישוב הוותיק אלא גם לעולי ארצות האסלאם. אך פרק כגון זה שלקראת סופו היא שואלת 'האם הייתה אפליה כלפי המזרחים?' לא יכול להיות אבן ראשה לדיון שביקשתי לפתח כמרצה הקורס.²⁴ יש פערים פרשניים מובהקים בין הנרטיב של שפירא ובין הנרטיב שאני מבקש לקדם כמרצה, מה גם שהפרק אינו כולל כמה דיונים עדכניים על העלייה הגדולה, דיונים שהוצבו בחזית המחקר ההיסטורי והיצירה התיעודית בשנים שחלפו מאז חיבורו (ראו להלן). כך הרגשתי גם בנוגע לפרק אחר בספר, בו מיוחדת למחאת הפנתרים השחורים פסקה אחת בלבד, ממש כמו ל'מכתב השמיניסטים' ולמחזה **מלכת אמבטיה** מאותה התקופה – למרות החשיבות הניכרת שההיסטוריוגרפיה מייחסת בשני העשורים האחרונים למחאת הפנתרים השחורים כאחת הסיבות העיקריות למהפך הפוליטי של 1977 וכגורם מפתח ביחסים הבין-עדתיים בישראל ביובל השנים האחרונות.²⁵

על כן לימדתי, מלבד הפרק של שפירא, גם מאמרים של ירון צור, עזיזה כאוזם, אלה שוחט, אבי פיקאר, סמי שלום שטרית, אביעד מורנו, אורי כהן ונסים ליאון. מלבד זאת, צפינו בשני ה'סאלחים': **סאלח שבתי** בבימוי אפרים קישון (1964) ו**סאלח**, פה זה ארץ ישראל בבימוי דוד דרעי (2017).²⁶

22 חלק ניכר מהשיעור על זיכרון השואה יוחד לתולדות השואה עצמה. כשבוע לפני השיעור המתוכנן בנושא שאלתי את התלמידים מהו היקף ידיעותיהם המקדימות על השואה; משהבחנתי כי הוא הרבה יותר קטן מהיקף הידע של תלמיד ישראלי ממוצע, בניתי הקדמה היסטורית על תקופת השואה, אף כי היה בכך משום סטייה מנושא הקורס.

23 שפירא, **ככל עם ועם**, עמ' 205-228.

24 שם, עמ' 227.

25 שם, עמ' 296-299. ראו לדוגמה את דיונו המקיף של סמי שלום שטרית במחאת הפנתרים השחורים ובהשלכותיה ההיסטוריות בעשור שלאחר פריצתה: סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003**, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 119-197.

26 כפי שכבר מעיד שמו, יוצרי הסרט **סאלח**, פה זה ארץ ישראל ביקשו לפרק את הנרטיב הקנוני שכונן **סאלח שבתי**, מהבולטים בסרטים הישראליים. אלה שוחט טענה כי

החוקרים והיוצרים האלה משתייכים למגוון אסכולות מחקר ויצירה, לא כולם היסטוריונים, והם חלוקים ביניהם באופי זיקתם לציונות ובשאלות בסיסיות הנוגעות למשמעות ההיסטוריה המודרנית של יהודי ארצות האסלאם. כך ניסיתי לתת לתלמידים תמונה מקיפה ככל האפשר. לעתים היה מורכב ליישב הכול יחד, אך עשיתי ככל יכולתי להעביר את המסר של האסכולה המחקרית שמוכיל מורי ירון צור: התפיסה שעל פיה יחסים בין יהודים אירופים ליהודים לא אירופים התפתחו, בעידן הקולוניאלי ואחר כך ביישוב ובמדינת ישראל, בדפוס יחסים שלו שני קטבים – קוטב 'משלב' ושוויוני לחלוטין, העולה בקנה אחד עם הערכים האידיאליים של הסולידריות הלאומית; וקוטב 'מסתייג', לא שוויוני ומדיר, המושפע מהשיח האוריינטליסטי. בין שני הקטבים האלה נמתחה קשת של יחסים אפשריים.²⁷

הוראת תחום יהדות ארצות האסלאם בצפון אמריקה נבדלת לחלוטין מהוראתו בישראל. אם קרוב למחצית הישראלים הם מזרחים וספרדים, הרי ששיעור הספרדים בקרב יהדות ארצות הברית עומד על פחות מחמישה אחוזים – וכזה היה גם ייצוגם בין התלמידים היהודים בכיתותיי. להרגשתי, אנחנו הישראלים – וממש לא רק המזרחים שבינינו – חיים את העניין העדתי. מי שלא חי אותו ביום חווה אותו במפגשים משפחתיים או בשיח הפוליטי, ואין לנו, הישראלים, דרך לברוח מכך. אבל ליהודי צפון אמריקה, ספרדים ובוודאי אשכנזים, יש נגיעה מועטה יותר לנושא העדתי: 'אוכל יהודי' זה גפילטע פיש, 'מוזיקה יהודית' זה כליזמרים, וגם אם המצב הזה מתחיל להשתנות מעט לאחרונה (בזיקה לתפיסות של רב-תרבותיות ושל 'גיוון' בכלל), הוא עדיין כמעט בבחינת מובן מאליו. על כך יש להוסיף גם את היעדרם של פערים חברתיים-כלכליים בין יהודים אשכנזים לספרדים בצפון אמריקה (ולפעמים אף להפך). אז איך מצב זה משפיע על חוקר יהודי ארצות האסלאם שמגיע ללמד קורס על ישראל?

למרות שהפרוטוגוניסט בסאלח שבתי הוא מזרחי, הפרספקטיבה של הסרט לחלוטין אינה מזרחית [...]. דמותו של סאלח לא גובשה כסאטירה על פרט אלא כתמצית "המהות" היהודית-המזרחית'. ראו: אלה שוחט, הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ו, עמ' 153. לעומת זאת, יוצרי סאלח, פה זה ארץ ישראל מבקשים לעשות את ההפך הגמור: לייצג את הסיפור של הקמת עיירות הפיתוח ויושביהן המזרחים מנקודת מבטם העצמית.

27 על תפיסה זו ראו לאחרונה: ירון צור, 'אוטוביוגרפיה מקצועית, כאילו', בתוך: אבנר בן-עמוס ועופר שיף (עורכים), קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר תש"ף, עמ' 560-561.

הזכרתי את הבורות בהיסטוריה היהודית והישראלית של רוב תלמידי בקורס הזה; אלא שהבורות בהיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם גדולה שבעתיים, וכמעט כל התלמידים לא שמעו לפני כן על מתח אתני כלשהו בישראל. מי שכן שמע נחשף לכך בעיקר בגרסה רדיקלית המשתמשת במונחים כגון 'יהודים של צבע' (Jews of color), או הביטוי שחזר בשלוש עבודות שקיבלתי בלי שבכלל הזכרתיו בכיתה: 'Afro-Jews'. למונחים האלה יש מטען טרמינולוגי שונה לחלוטין בארצות הברית, שבה מושפעת ההתייחסות אליהם מהמקרה האפרו-אמריקני, הנבדל לדעתי לחלוטין מהמקרה היהודי. די אם נציין כאן שאיש מיוצאי ארצות האסלאם לא הובא לישראל כעבד ושוועבד בה במשך דורות רבים, ושבראשן ישראל חיו ספרדים ומזרחים זמן רב קודם לכינון 'היישוב החדש' ומדינת ישראל. שני המקרים שונים אפוא בתכלית, ובכל זאת חלק מהתלמידים האמריקנים המשיגו את המקרה הישראלי במונחים השאובים מההקשר האמריקני – הקשר שממנו לא היה באפשרותם להתנתק.²⁸

התשובות המעניינות ביותר במטלות שנתתי ניתנו לשאלה הבאה: 'מהי עמדתכם בנוגע ליחסו של הממסד הישראלי לעולים מארצות האסלאם בתקופת העלייה הגדולה?'. בתשובותיהם נטו התלמידים להחיל את החוויה האמריקנית על המציאות הישראלית. כך אירע גם בשיעור ובמטלה על מגילת העצמאות, כשחלק ניכר מהם התקשה להבין שאין היא 'חוקה' אף שחזרתי על כך שוב ושוב. אבל בהקשר המזרחי בלט הדבר במיוחד. רבים מהתלמידים השוו בפשטנות את החוויה המזרחית לזו האפרו-אמריקנית, תוך כדי התעלמות מההבדלים ביניהן. ממש כמו המזרחים, כתב אחד התלמידים, 'אפרו-אמריקנים מנסים להראות שהם הופלו, אך [...] רבים ממשיכים לדחות את הרעיון שיש אפליה'.

המונחים 'אפליה' (discrimination) ו'הפרדה' (segregation) רווחו במטלות, והם מגיעים מהחוויה האפרו-אמריקנית. תלמידים אחרים אימצו דווקא את גרסת הממסד המפא"ניקי, למשל התלמיד שכתב כי הוא 'מבין מדוע יהודי אירופה היו ספקנים בנוגע לאפשרות לתת ליהודים מארצות מוסלמיות לחיות בקרבם, מפני שרק עכשיו הם שרדו מלחמה ורדיפות איומות, ולא רצו לקחת סיכונים ממקומות לא מוכרים [...]'. נראה שאותו

28 על הבעייתיות שבשימוש בשיח 'גזעי' לדין בפערים 'עדתיים' עמד לאחרונה אלעד נחשון, שביקר את הניסיון להבנות את המתחים בין יוצאי אתיופיה ובין שאר היהודים בישראל כמאבק גזעי בין 'שחורים' ל'לבנים'. ראו: אלעד נחשון, 'עדה, לא גזע', השילוח, 16 (תש"ף), עמ' 8-12.

התלמיד החמיץ את הדגשתי המפורשת שהיישוב הוותיק לא עבר שואה – אבל קטעים כאלה מעניינים כשלעצמם מבחינה אנתרופולוגית.

היו אפוא יותר תלמידים שבחרו צד אחד במשוואה העדתית מאשר כאלה שביקשו לנהל דיון שאותו אני רואה כמאוזן – כזה שמביא בחשבון את היותה של ישראל מדינת לאום המקיימת סולידריות לאומית ושוויון בין כל תושביה היהודים, ומצד אחר – מדינה שהייתה כפופה בעשורים הראשונים לקיומה לדפוס הסדר הקולוניאלי, ובתוך כך גם לאוריינטליזם פנים-יהודי שהופנה מצד אלה שראו בעצמם בני ה'מערב' כלפי מי שנתפסו כבני ה'מזרח'. בצפון אמריקה, כמו בישראל, רציתי כמורה לקדם דיון שאינו מתעלם מאחד הצדדים במשוואה ומכיר במורכבותם של היחסים הבין-עדיים בישראל, בוודאי ערב מהפך 1977. אמנם הצלחתי להעביר את המסר הזה לפחות לתלמידים מסוימים;²⁹ אבל דומני שהמסר לא עבר לרוב התלמידים, והם המשיכו לראות את היחסים הבין-עדיים בישראל בגוונים של שחור ולבן – ופחות בגוונים אפור.

האם כולנו מסוגלים להבין את הנרטיב של האחר אך ורק מתוך הנרטיב של עצמנו? האם גם חלק מאתנו, הישראלים, קורא את המציאות האמריקנית מתוך הקשר ישראלי שממנו אין באפשרותו להתנתק? איני יודע, ולא לנו ההיסטוריונים הפתרונים. אך לתחושתי, ייתכן שקריאת הנרטיב של האחר מתוך זה שלנו היא לכל הפחות מצב רווח בקרב תלמידים כבני 18-20, שזה עתה סיימו את לימודי התיכון והחלו ללמוד באוניברסיטה. כך או כך, ההסתכלות על המציאות הישראלית בכלל ועל זו של המזרחים בישראל בפרט מנקודת המבט של תלמידים אמריקנים צעירים הייתה חוויה מאלפת בעבורי.

לימודי ישראל כתחום אקטואלי ו'מידי' בצפון אמריקה

בזמן שהותי בקמפוס בבלומינגטון התחדדה הפְּרָתִי עד כמה אקטואליים הם לימודי ישראל בצפון אמריקה לעומת המתרחש בדרך כלל בישראל. עוד כשהוכרזו בחירות 2019 (מועד א') ונקבעו ל-9 באפריל 2019, הכנסתי ללוח הזמנים בשני הקורסים שלי שיעור מתוכנן אחד שיעסוק בהן. אך לא היה

29 כך, לדוגמה, אחת התלמידות באוניברסיטת אינדיאנה כתבה במטלת אמצע הקורס: 'אני מאמינה שההתרחשויות במדינת ישראל סביב העלייה הגדולה, מחרידות ככל שיהיו, היו נמנעות ובלתי נמנעות גם יחד. אין מדינה שיש ביכולתה לתמוך בבת אחת במסה כה גדולה של אנשים, בהיעדר דיור, תשתיות או משאבים.'

די בכך: בשבועיים שלפני הבחירות החלו תלמידים פעילים בשני הקורסים לקשר פחות או יותר כל נושא נלמד אל הבחירות הקרבות. רמת העניין הייתה גבוהה כל כך, עד שביקשתי להוסיף לקורס על ישראל שיעור נוסף על הבחירות ולפתוח כל שיעור – לפני הבחירות ואחריהן – בעדכון על מצב קמפיין הבחירות ולאחר מכן על המגעים להקמת הממשלה שלא הוקמה. הזכרתי קודם את קהילת 'בית שלום'. למקצת חברי הסגל בתכנית ללימודי יהדות יש זיקה לקהילה זו, ולפיכך התבקשתי, זמן קצר לפני בחירות אפריל 2019, להרצות על הבחירות בקהילה. כך נראתה ההזמנה המעוצבת:

Thursday, April 4, 2019, 7:30 pm

at Congregation Beth Shalom

Israel's April 9 Election:
Will Bibi or Benny Gantz Triumph? – And Why It Matters

A Talk by Dr. Tamir Karkason

Prime Minister Benjamin ("Bibi") Netanyahu

Former IDF chief of staff Benny Gantz

את כותרת ההרצאה, 'בחירות 9 באפריל בישראל: האם ביבי או בני גנץ ינצחו? – ומדוע זה חשוב', נתנו אנשי ועדת התרבות של הקהילה. הכותרת אפשרה לי לפתוח את הרצאתי בכך שרק אמריקנים יתנו להרצאה כותרת כזאת, הורה למציאות הישראלית ולשיטת הבחירות שלה, גם לאחר עשור של פרסונליזציה גוברת והולכת של הפוליטיקה הישראלית; בישראל אין 'טראמפ נגד הילארי', אמרתי, ואף שמגמה כזאת כבר חדרה לארץ, מה שעדיין קובע זה הגוש: האם לאחד מהשניים יימצאו 61 חברי כנסת שימליצו עליו לנשיא המדינה. הימים הוכיחו את צדקת הדברים: באותן הבחירות איש לא 'ניצח'

ואיש לא 'הפסיד', ולכן ישראל הלכה פעמיים לבחירות חוזרות שהסתיימו בישיבה משותפת של נתניהו וגנץ בממשלה. שיטת הממשל הישראלית שונה לחלוטין מזו האמריקנית, וזו הייתה בעבורי שליחות, כחוקר של יהודים באימפריה שאינה עוד (העות'מאנית), לנסות לספר ליהודים אחרים באימפריה של ימינו (האמריקנית) כי לעתים דברים עובדים אחרת בפרובינציה.

אזכיר אנקדוטה נוספת: זמן קצר לפני הבחירות החלה הסלמה ברצועת עזה (14 במארס – 5 באפריל 2019), אחת מני רבות מסוגה.³⁰ לתומי, בשיעור הראשון לאחר ההסלמה לא התייחסתי אליה כלל; הייתי טרוד במעבר מהדיון במחאת הפנתרים השחורים לדיון במלחמת יום הכיפורים. לאחר השיעור ניגש אליי תלמיד נלהב ושאל בעיניים רושפות: 'מדוע לא דיברת על ההסלמה? כל ישראל מופצצת ולא התייחסת לזה בכלל! יש לנו משפחות וחברים בארץ ואנחנו דואגים! כדאי לפתוח כל שיעור בעדכון על מצב ההסלמה!'. הייתי המום מהפנייה: כמו ישראלים רבים, ההסלמות הללו הן חלק אינטגרלי כל כך מחיי, עד שאני לא תמיד נותן עליהן את הדעת. ראיתי את אבי הולך בקביעות לחודש מילואים בלבנון, שנה אחר שנה; גדלתי בישראל של האנתפאדה השנייה, לרבות החרדה המתמדת שלא לצאת בחיים מנסיעה תמימה באוטובוס; דודי נהרג בפעילות מבצעית במשטרה; חייתי בירושלים של אנתפאדת הסכינים; וכשהתגוררנו בבאר שבע בחרנו דירות, בין השאר, על פי גודל המ"ד. בעבורי עוד הסלמה הייתה דבר של מה בכך, ומלבד ההתעדכנות היומית באינטרנט קיומה כמעט לא עבר בראשי. אבל בעבור חלק מהתלמידים היא הייתה קריטית, והדיון בה היה חלק מחומרי הקורס לא פחות מתל אביב המנדטורית, ממחנות העולים או מההיפר-אינפלציה של שנות השמונים. את השיעור הבא, על מהפך 1977, כבר פתחתי בעדכונים על אותה ההסלמה. מאז למדתי לקח חשוב: אנו הישראלים התרגלנו למציאות בלתי אפשרית בקנה מידה בין לאומי, ואף שרובנו רואים בה דבר מובן מאליו – היא אינה כזאת כלל וכלל.

דברי סיום

במסה זו ביקשתי להביא טעימה מהחוויה האישית שלי כמרצה בתחום לימודי ישראל בבלומינגטון. לפני שנסעתי ללמד בארצות הברית קיוויתי למצוא התייחסויות אישיות של חוקרים ישראלים לחוויית החיים וההוראה בצד השני

30 אני מאמץ כאן את הטרמינולוגיה הישראלית ומשתמש במילה 'הסלמה', בראש ובראשונה מפני שכך היא נתפסה על ידי התלמיד באנקדוטה המתוארת.

של האוקיינוס, כזאת שתכלול דיון באופן שבו הבדלי התרבויות משפיעים על אופי ההוראה. לא מצאתי טקסטים כאלה, ובשבי לישראל ביקשתי לכתוב מאמר כזה לקהל הקוראים של **ישראלים**. המאמר הזה נכתב כמובן מנקודת מבטי הסובייקטיבית: חוקר צעיר, גבר, דור שני ושלישי בישראל ממוצא ספרדי-מזרחי, שנסע למערב התיכון ולא לאחד החופים (המזרחי או המערבי), כנשוי טרי שהיה אז ללא ילדים, המתמחה בתת-התחום של יהודי ארצות האסלאם (הנוגע בלימודי ישראל); וכמי ששם לו למטרה לקדם את ההיסטוריוגרפיה ואת הנכחת הזיכרון הקיבוצי של יהודי ארצות האסלאם בישראל בפרט ובעולם היהודי בכלל. למרות נקודת המבט האישית, אני מקווה שקוראות וקוראים נוספים ימצאו בה עניין מתוך זיקה לתחום לימודי ישראל או לתחום יהודי ארצות האסלאם, ואולי אף לקראת תקופת הוראה בארצות הברית.

כשדיברתי על היסטוריה ישראלית לפני תלמידים כמעט נטולי רקע ביקשתי להציג לפניהם את הנרטיב ההגמוני בעזרת ספר היסוד של שפירא – אך גם לפלס להם דרך בהיכרות עם נושאים נוספים, ובתוכם המזרחים בישראל. את כל זאת היה עליי לשלב עם נושאים אקטואליים שדרשו התייחסות מיידית – הסלמה ברצועת עזה ומערכת בחירות יצרית. כשמגיעים אל האימפריה מהפרובינציה, ומלמדים דברים השנויים במחלוקת גם בפרובינציה עצמה, קשה לאתגר את דפוסי החשיבה של התלמידים המקומיים. לפחות באחד משני הקורסים, זה על מדינת ישראל, דומני כי הניסיון שלי לאתגר את דפוסי החשיבה שלהם בנוגע לאופיים של היחסים הבין-עדתיים בישראל נחל הצלחה חלקית בלבד. רוב התלמידים ימשיכו להתעניין בתנועה הקיבוצית יותר מאשר בפנתרים השחורים, אחדים מהם ימשיכו להחיל על המציאות הבין-עדתית בישראל דפוסי חשיבה שמקורם ביחסים בין-גזעיים בארצות הברית, ונראה כי לרובם ככולם יהיה קשה לחוש לאשורו את המתח העדתי שהיה ועודנו בישראל. ובכל זאת, ההוראה בארצות הברית בהחלט הייתה חוויה נפלאה, ודומני כי רק ממרחק השנים אוכל להבין באמת את מלוא חשיבותה.